

***Symposion* canonic. Dezbateră canonică occidentală și ofertele ei teoretice. Raport bibliografic**

Luigi BAMBULEA

Muzeul Național al Literaturii Române, București, România

luigi16sem@yahoo.com

Abstract: The selection of the essential elements for the circumscription of the cultural canon has been the subject of heated debate over the years. The following article provides a critical summary of the most important moments and works that have contributed to the identification of arguments capable of supporting various canonical models, highlighting their limitations, but also their hermeneutic or emulative value.

The author's conclusion is that, rather than a political (liberal-conservative) perspective, an essentially culturalist perspective is needed in understanding the canon. Canonical conflict has the pattern of a typological adversity (classicism - mannerism) and must be integrated into a recurring phenomenon (the old - new opposition), most likely at the foundations of any culture. In this polemical foundation resides the agonistic character of cultural systems.

Keywords: *cultural canon, canonical models, Great Books, synchronic model, diachronic model.*

„Operele literare și monumentele sunt cele care marchează intervalele dintre secole, care altfel s-ar proiecta unul asupra celuilalt, formând doar o noapte densă; de-a lungul ei, în absența scrierilor savanților, care disting anii prin relatarea acțiunilor întâmplare, viitorul nu ar percepe decât fantasme exagerate. Trecutul nu există decât prin aceste opere. Absența lor ar zăvârli universul în neant, iar fără ele memoria strămoșilor nu există.”

[Diderot, *Plan d'une université* (1775)]

1. Precizare prealabilă

O dezbateră marcantă a umanioarelor ultimelor decenii este consacrată canonului cultural. Introducerea la acest imens colocviu impune sistematizarea imensei sale bibliografii. Nu găsesc nici necesar, nici oportun un survol bibliografic monoton. De altfel, o rezumare a principalelor poziții, opțiuni, argumente și intervenții a fost realizată deja, în mod profesionist, de Jan Gorak și de Dean Kolbas; în limba română, o informare rezonabilă oferă Cosana Nicolae și, mai recent, mai ales

cu privire la contextul local, Cosmin Borza [Gorak, 2013; Kolbas, 2001: 25-58; Nicolae, 2008; Borza, 2015]. Ceea ce poate avea însă valoarea unei clarificări este recuperarea selectivă, din bibliografie, a câtorva elemente teoretice relevante: ele oferă o imagine asupra evoluției unei dezbateri și asupra evoluției unei viziuni, fiind totodată susceptibile de a configura o teorie a canonului cultural. Îmi propun să alcătuiesc un astfel de repertoriu teoretic, în care însă nu vor figura, desigur, elementele împrumutabile din dezbaterile similare din alte domenii (precum cel teologic). Comentariile mele vor însoți și chiar deborda bibliografia, întrucât cred că orice raport bibliografic trebuie să primească aspectul unui catalog rezonat. Voi cita totuși – și chiar recenza – mai multe intervenții (cu precădere, ulterioare anului 1980), indispensabile dintr-un *reader* internațional și românesc al dezbaterii.

2. Radiografia dezbaterii

a) Postludiul canonic postbelic

a.1.) *Scandalul canonic* contemporan a debutat, cel puțin în mod explicit, la Stanford, în anul universitar 1987-1988. Programa de literatură universală, dedicată *Marilor Cărți*, a fost, atunci, refuzată de unii dintre studenți [Nicolae, 2006: 8]; ulterior, disciplina a devenit, simptomatic, un curs dedicat *introducerii în studiile umaniste*. Totuși, conflictul intelectual, care s-a transformat, în timp, într-unul ideologic, a debutat cu mult înainte, iar momentul '68 este doar cel mai pregnant dintre multe altele.

a.2.) Imediat după Primul Război, muzicologul și pedagogul John Erskine a proiectat un curs, la Columbia University, dedicat *Marilor Cărți*. Ideea a fost preluată, două decenii mai târziu, de Robert Hutchins, președintele Universității din Chicago, care, în colaborare cu Mortimer Adler, avea să dezvolte un proiect ambițios de recuperare editorială a moștenirii culturale euro-atlantice. Proiectul a fost concretizat după un deceniu de pregătire; este vorba de coordonarea, pentru *Encyclopaedia Britannica* (la a cărei conducere se afla fostul său student William Benton) a seriei în 54 de volume *Great Books of the Western World*. Debutând în 1952, colecția a inclus, după un model enciclopedic consacrat, domenii fundamentale ale cunoașterii și culturii: ficțiune, istorie, poezie, științe naturale, matematică, filosofie, teatru, politică, religie, economie, etică. Primele trei volume au un conținut introductiv: legitimează ideea și practica educației liberale și propun o sinteză a 102 „mari idei” (cu rol structural pentru gândirea omului occidental). În mod semnificativ și, probabil, involuntar intuitiv, ultimul text antologat, în volumul LX, este *Așteptându-l pe Godot*.

a.3.) În acest context, în 1956, Raymond Queneau a publicat, la Gallimard, rezultatele unei anchete intitulată *Pour une bibliothèque idéale*. Lista celor 100 de autori necesari unui „*bonnête homme*” conține, în proporție de două treimi, autori naționali, urmând, ca reprezentativitate, autori englezi, germani, ruși, spanioli. „Lista învingătorilor”, potrivit expresiei lui Queneau, este dominată de Homer și de *Biblie*.

a.4.) La Londra, în 1963, John Carter și Percy Muir au coordonat o expoziție, la British Museum, al cărei rezultat a fost un volum bibliografic și

bibliofil. Scopul expoziției și al cărții a fost de a sintetiza o imagine a formării minții umane moderne de către tipar. Ordinea cronologică absolvă editorii de complicații în spațiul intelectual: de la prima carte tipărită de Guttenberg, *Biblia* [1455], la unul dintre marile discursuri ale lui Churchill [1940], *textul* și *cartea* se dovedesc a fi însoțit (și modificat) în mod decisiv istoria lui *Sapiens*.

a.5.) Așadar, când, în 1994, Harold Bloom și-a suplimentat *Canonul occidental* cu un index de 750 de autori din toate arealele geo-culturale (mai puțin cel est-european), el urma precedente ilustre și se situa, de fapt, în ariergarda unei tradiții patrimonializante. Această ariergardă culturală era însă contemporană cu o neoavangardă care moștenește idealuri foarte diferite de la avangarda istorică. Spre jumătatea secolului al XX-lea, când au apărut proiectele menționate mai sus, generațiile tinere erau tot mai puțin dispuse la a imita, celebra, comemora sau prețui. Într-un mod care rămâne de explicat, noile generații se pregăteau, în paralel cu efortul restitativ Hutchins – Adler, să substituie *Wille zur Kultur* cu *Wille zur Macht*. *Dorința de cultură*, care a structurat, de la homerizi la Goethe, prin Universitatea medievală, Europa cultă, era denunțată din ce în ce mai intens ca discurs al puterii, al opresiunii și al discriminării, în numele și în favoarea unui alt discurs, a cărui aparență era, atunci, emanciparea: este vorba de discursul ideologic.

b) Rechizitoriul anticanonic și stânga ideologică

Jan Gorak a oferit o ireproșabilă sinteză a istoriei și a problemei canonului cultural, urmărind, mai precis, destinul conceptului și scandalul canonic postmodern [Gorak, 2013]. Din punctul lui de vedere, toate criticile îndreptate, în cultura postbelică, împotriva canonului pot fi grupate în două clase: argumente liberale și argumente socialiste. Gorak nu folosește această terminologie (deși este informat și edificat cu privire la implicațiile ideologice ale polemicii), dar o folosește Dean Kolbas [Kolbas, 2001: 25] și este, oricum, suficient de clar că, în esența lor, argumentele se situează în aceste zone ale spectrului ideologic. Evidențierea caracterului restrictiv al listei exclusiviste de valori aparține în special unui discurs centrat pe principiile libertariene ale autonomiei voluntariste, ale libertăților principiale și ale echității reprezentative, în timp ce denunțarea canonului ca mediu de diseminare a unor valori vectorializate spre capitalizare simbolică este proprie discursului socialist (Compagnon îl numește *marxist* [Compagnon, 2008: 179]). Ar reprezenta o simplificare identificarea totală a ofensivei anti-canonică cu stânga ideologică, fiindcă există și unele poziții polemice manifeste în polul ideologic opus; dar este la fel de injust a minimaliza critica antiinstituțională a stângii, care se manifestă simultan cu tendința doctrinelor politice de a instituționaliza viața publică și privată pe măsura evoluției lor în spectrul ideologic stâng.

c) Sistematizări ale dezbaterii

c.1.) O analiză mai atentă poate surprinde fondarea intelectuală a ofensivei anti-canonică pe conjuncția a trei opțiuni majore, una ideologică, alta epistemologică și alta estetică: este vorba de o linie de argumentație neomarxistă, de

una relativistă și de una anti-estetică. Poate fi adăugat monoperspectivismul literar, care, din punctul meu de vedere, înseamnă atât tendința de investire a atenției și a energiei intelectuale exclusiv în anchetarea (și definirea) canonului literar, cât și ignoranța științifică (și, finalmente, culturală) care derivă din neatenția față de eforturile investigative din domenii vecine (v. canonul biblic în teologie sau memoria socială în antropologie). Aleida Assmann (Konstanz) a formulat o critică mai exigentă: în măsura în care literatura și canonul literar acționează asupra individului și a societății, abordarea exclusiv literară a canonului este restrictivă (impunându-se o cercetare interdisciplinară, care să angajeze științele culturii) [von Heydebrand, 1998: 47-51].

c.2.) (i) Primele două opțiuni menționate aici au fost observate și de Joachim Küpper, reputatul germanist contemporan de la Universitatea din Berlin, care a remarcat că argumentele anti-canonică formulate în ultimele decenii se reduc la două observații principale: pe de o parte, canonul este manifestarea unui act de putere și instrument al opresiunii, pe de altă parte, el nu poate fi inclus în discursurile despre adevăr, căci este un produs istoric [Moog-Grünwald, 1997: 41-42]. (ii) Virgil Nemoianu a identificat trei opoziții anxioase la fundamentul acestei dezbateri: *occidental – non-occidental, masculin – feminin, elitist – popular* [Nemoianu, Royal, 1991: 236]. Acestea au contextualizat-o într-un mod radical (probabil, ca un efect al fenomenului tardiv modernist numit de Barbara H. Smith prin sintagma *contingența valorilor*). (iii) Dar, concomitent cu istoricizarea canonului, polemica însăși, după cum subliniază Reingard Nethersole (de la Universitatea din Johannesburg), trebuie supusă unei critici istorice, deoarece ea manifestă o anumită deplasare de atenție, de interes, de etos din interiorul studiilor literare, deplasare integrabilă mondializării și, mai important, asociabilă unui fenomen mai profund, care este criza sau mutația unor categorii mentale (deci și a unor valori), în limitele căreia se formulează această dezbatere: *propriu – străin, particularitate – universalitate, unitate – multiplicitate* ș.a.m.d. [*ibidem*: 108]. Stilistica însăși – nu impasibilă sau echilibrată – a acestei dezbateri (sistematice, istorice și normative) este simptomul unei crize: tendințele (cu potențial distructiv ale) interlocutorilor evoluează între o sferă a *Subînțelesului* („este clar că...”), una a *Imposibilului* (canonul universal valabil) și una a *Nonsensului* (obsesia impunerii canoanelor minoritare ca universale); la intersecția acestor direcții (care sunt, simultan, expresii ale unor opțiuni și ale unor afecțiuni) crede sociologul Gerhard Keiser că poate fi identificat (și pregătit) teritoriul neutru de cristalizare a unui canon coerent și majoritar acceptabil [Kaiser, Matuschek, 2001: 131-132]. Pentru profesorul Matuschek (Jena), o reflecție „igienică” asupra canonului trebuie să evite două derivate (termenul îmi aparține, dar este în acord cu abordarea autorului): afirmarea postcolonială a definiției opresiei („*Kanon als machtpolitische Intention*”) și incantația estetică („*die Beschwörung ästhetischer*”) [Kaiser, Matuschek, 2001: 174]. Din nefericire, tocmai acestea reprezintă constantele dezbaterii canonice din ultimele decenii (și ele determină eșecul acestei dezbateri).

d) Modele canonice diacronice – modele canonice sincronice

d.1.) În opinia mea, reflecția academică recentă a evoluat nu atât înspre o teoretizare a *sistemului*, cât, mai ales, înspre o teoretizare a *câmpului*. (În accepția lui Bourdieu, *câmpul* se definește ca o secvență de real cu autonomie socio-economică, o structură de posibilități ale acțiunii conectată la structurile alternative sau dominante ale societății. În interiorul acestui mediu de forțe și de producție – cu piață proprie –, în care actorii au un *habitus* specific, expresie a unei *doxa* – ferme sau labile –, se exercită un continuu conflict pentru *capital simbolic*, în contrabalansul unei „mișcări spre o mai mare reflexivitate” [Bourdieu, 2007: 320].) Parcurgerea atentă a bibliografiei consacrate canonului literar permite observarea forței catalizatoare a ipotezei sociologice (cu accent ideologic). Este adevărat, în schimb, că unii autori manifestă o predilecție pentru ipoteze non-sociologice, dar sunt departe de a fi dominanți (cantitativ sau autoritativ), în ciuda reputației sau a faimei unora dintre ei.

d.2.) Observ totodată că abia un număr infim de studii sau de volume abordează problema – totuși, cea mai importantă – a *conținuturilor* canonului cultural european, majoritatea absolută optând, cum am arătat, pentru abordări funcționaliste sau, rar, sistemice. (Or, după o dezbateră de câteva decenii, este, cred, momentul unei resituări a reflecției, prin trecerea de la litigiul conceptual la ancheta privitoare la aspectele de fond ale sistemului canonului european, ca o platformă metodologică de definire și de explicare a posibilității unei *identități*, a unei *conștiințe* și a unei *condiții* europene. Un astfel de proiect ar însemna, probabil, completarea sau aprofundarea proiectelor Curtius – Frye.)

d.3.) În dezbaterile canonice se operează, adesea, cu dihotomia *sociologist* – *idealist*. Ea este folosită frecvent (mai ales de adepții celei dintâi ipostaze științifice) și mă grăbesc să o denunț ca incorectă, întrucât ea conotează peiorativ (în mod idiosincratic) cel de-al doilea termen, pentru a-i rezerva celui dintâi virtuțile lucidității și ale adecvării. (Totodată, ezitarea asumării unei opțiuni *idealiste* relevă, în ceea ce îi privește pe reprezentanții sau practicanții ei, o insuficiență și nesigură asimilare a tradiției de reflecție numită *idealistă*, respectiv a imensei ei rezerve de fundamentare.) Aș propune deci considerarea (pentru moment, neutră) a alternativei *model diacronic* – *model sincron* sau *perspectivă a discontinuității* – *perspectivă a continuității*. În sensul celor spuse mai sus, diacronia și discontinuitatea domină, ca niște viziuni „cantitative” asupra fenomenului tradiției și a sistemelor culturale, dezbaterile despre canon, ele privilegiind cauzalitățile sociale, economice și ideologice, în detrimentul celor de ordin pre-social, cărora, dimpotrivă, trebuie să li se ofere întreaga atenție. Evocând un *ordin pre-social*, mă delimitez totodată și de defensorii conservatori ai canonului, care, după cum a observat Dean Kolbas, recurg, adesea, la un același comportament științific și împărtășesc presupuziții similare cu ultraliberalii [Kolbas, 2001: 56]: mai precis, ignoră contextele istorice de formare canonică și exploatează pragmatic canonul. Personal, merg mai departe și consider imparțială doar o perspectivă radicală, adică una de tip aprioric. Dincolo de ea, toate atitudinile vor fi inevitabil ideologice.

e) Rezumatul lui Kronick

Integrând motivațiile și mizele politice ale dezbaterii, Joseph Kronick (de la Louisiana State University) a oferit, la rândul lui, un rezumat nu doar elocvent, dar și sugestiv al acesteia. Interesat de relația generală dintre scandalul canonic și evoluțiile literaturii americane (sau, mai mult, dintre deschiderea canonului și instituțiile culturale centrale – atât birocratice, cât și simbolice –), Kronick a surprins, cu o aptitudine sintetizatoare remarcabilă, aspecte definitorii ale problemei (aspecte de natură istorică, lingvistică, culturală, ideologică).

Literatura „canonică” este frecvent denunțată, fie ca imitativă, fie ca detașată de societate; trecutul este evadat de ceea ce poate fi utilizabil; exclusiunea sau incluziunea textelor sunt văzute ca o încăierare între identitățile naționale; estetica și valorile sunt denunțate; canonul este confundat cu curriculumul; canonicul este distins de noncanonic (variații ale acestei teme incluzând contrastul dintre „literatura înaltă” și „literatura joasă”, tradiții rafinate și tradiții individualiste, scriitori populari și scriitori eliști, estetici masculine și estetici feminine, texte hegemonice și texte marginale etc.), iar dezbateră angajează un distinctiv ton moralizator. [Kronick, 2001: 54]

f) Istoria polemicii canonice și perspectivele științifice: *Kanongeschichte* și *Kanonwissen*

f.1.) O astfel de evoluție a dezbaterii în spațiul academic nu a avut, în mod firesc, drept consecință nici entuziasmul științific, nici unanima – sau, cel puțin, majoritara – adeziune a „actorilor” influenți. Gottfried Willems (profesor la Jena și membru al Academiei de Științe din Erfurt, decedat de curând, în decembrie 2020) a afirmat, tranșant, că polemicele canonice sunt, întru câtva, inutile, fiindcă, produs al unor factori efectiv indeterminabili (istorici, culturali și sociali), canonul nu poate fi nici transformat, nici eliminat. Pe de altă parte, conceptualizarea și cercetarea canonului sunt necesare, fiindcă orice disciplină a literaturii trebuie însoțită de o știință aferentă a canonului, adică a istoriei constituirii conținuturilor (și a legilor câmpului); procesele de constituire – canonizare, decanonizare și reanonizare – pot fi sistematizabile epistemic și integrabile unei *istorii a canonului* și unei *științe a canonului* [Kaiser, Matuschek, 2001: 218-220, 267].

f.2.) Dezbateră contemporană se desfășoară pe trei direcții atitudinale și tematice: o direcție revizionistă (imperativul actualizării canonului), una teoretizantă (imperativul redefinirii *canonului* și a *operei*) și alta radicală (imperativul transbordării *canonului*). Totuși, această dezbateră trebuie integrată unei evoluții. Istoria refutării canonice debutează în secolul al XIX-lea european și se radicalizează în preajma Primului Război: moștenind vitalismul sfârșitului de secol și fronda simbolistilor și a naturalistilor, avangarda a dat „Modernității absolute” o orientare anti-tradițională virulentă. *Tópoi*-i acesteia vor fi reformulați câteva decenii mai târziu, după cel de-al Doilea Război: denigrarea Clasicismului, eliminarea alterității învechite, desconsiderarea raționalității, cultivarea hipermodernității. În postbelic, emergența sociologiei literare de descendență marxistă și orientarea, de tip structuralist, asupra

imanenței operei au oferit cadrul conceptual și instrumentarul unei noi ofensive. În deceniul VII al secolului XX, „asediul” anticanonic va reedita argumente vitaliste, orientate împotriva unei universități inerte; în deceniul VIII, se va adăuga ofensiva științifică, ce va impune, curând, un pluralism metodologic dificil de gestionat și fatal pentru studiul literar în sine [Kaiser, Matuschek, 2001: 218-221]. Or, „permanenta revoluție” și „totala mobilizare” (de tip troțkist și göbbelsian) evidente în afacerea anti-canonică postmodernă probează nu doar că dezbateră este una fals orientată și fals fundamentată, ci și că postmodernismul, entuziast și naiv asimilat, i-a transformat pe cei care nu au mai dorit să fie *idioți ai canonului* în *idioți ai mașinii de modernizare* [Kaiser, Matuschek, 2001: 266-267]. Departe de a fi expresia unei poziții paseiste, atitudinea profesorului Willems manifestă o îngrijorare mai profundă. Interogația retorică finală a studiului său despre *drumul liber(tin) ca fundătură* poate fi tematizată într-o reflecție asumată, gravă, care depășește câmpul de cercetare al textelor literare (sau care le integrează, printr-o restituție fericită, adevăratului lor câmp de existență): „De ce nu consolidăm o știință a canonului ca un contrapunct la dinamica Modernizării, pentru a crea un câmp de tensiune în care să fie posibilă o discuție cu adevărat fecundă?” [Kaiser, Matuschek, 2001: 267].

g) Concluzie: conflictul canonic al sec. al XX-lea ca adversitate tipologică

Cum nu o istorie a dezbaterii canonice mă interesează aici, ci o ilustrare a principalelor sau a celor mai relevante atitudini, argumente și distincții, închei recenzia de față, dar mă grăbesc să atrag, mai întâi, atenția asupra unui aspect cu caracter general. Atât prin conținutul, cât și prin strategiile, respectiv prin stilistica sa, dezbateră canonică de la finele secolului XX este faza tardiv modernă a unei perene *Querelle des Anciens et des Modernes*. Asemeni polemicii ale cărei stindarde le-au purtat, în veacul al XVIII-lea francez, Boileau și Perrault, toate epocile (sau, mai corect, toate finalurile de epocă, toate amurgurile de paradigmă) sunt marcate de o tipologică adversitate între opțiuni „clasice” și opțiuni „moderne”. Polemica *aticişti* – *asianici*, de la finele Antichității, polemica *vechi* – *moderni*, de la finele Clasicismului, respectiv polemica *(ultra)conservatori* – *(ultra)liberali*, de la finele Modernității, evidențiază o alternanță structurală (proprie canonului cultural european, potrivit lui Ernst Robert Curtius), și anume aceea dintre *clasicism* și *manierism* [Curtius, 1970: 314]; o regăsim, adaug eu, în manifestări virulente la intersecția de paradigme, în epocile de criză identitară, la solstițiul unor ere. Postmodernismul ar coincide, în această lectură, tendinței manieriste [Eco, 1983: 87-88], iar Modernismul înalt ar trebui asociat clasicismului peren. (Nu trebuie însă negate opțiunile intermediare, nuanțele, spectrul vast și, uneori, difuz al abordărilor.) Integrat într-o astfel de evoluție paradigmatică (exprimabilă, generic, ca o alternanță *vechi* – *noi*), întregul conflict canonic apare ca un fenomen comprehensibil, chiar necesar.

BIBLIOGRAFIE

- Borza, 2015: Cosmin Borza, *Dezbateră canonică astăzi. Cazul literaturii române postbelice*, București, Academia Română – Muzeul Național al Literaturii Române, 2015.
- Bourdieu, 2007: Pierre Bourdieu, *Regulile artei* [1992], trad. L. Albușescu, B. Ghiu, pref. M. Martin, București, Grup Editorial Art, 2007.
- Compagnon, 2002: Antoine Compagnon, „Canonul. Construcția și deconstrucția clasicilor”, în Antoine Compagnon, Jacques Seebacher, (coord.), *Spiritul Europei* [1993], III (*Gusturi și maniere*), trad. M. Zoicaș, B. Benteoiu, Iași – București, Polirom, 2002, pp. 179-189.
- Curtius, 1970: Ernst Robert Curtius, *Literatura europeană și Evul Mediu latin* [1948], trad. A. Armbruster, G. Ceaușescu, A. Pârvulescu, H. D. Ralian, introd. A. Duțu, București, Univers, 1970.
- Eco, 1983: Umberto Eco, „Marginalii și glose la *Numele rozet*”, trad. M. Chirițescu, în *Secolul XX*, nr. 8-10 (272-274) / 1983, pp. 87-106.
- Gorak, 2013: Jan Gorak, *The Making of the Modern Canon. Genesis and Crisis of a Literary Idea* [1991], ser. „English Literary Criticism: General Theory and History”, London – New Delhi – New York – Sidney, Bloomsbury Academic, 2013.
- von Heydebrand, 1998: Renate von Heydebrand, (Hrsg.), *Kanon Macht Kultur. Theoretische, historische und soziale Aspekte ästhetischer Kanonbildungen*, Germanistische Symposien der Forschungsgemeinschaft, XIX, Stuttgart – Weimar, J. B. Metzler, 1998.
- Kaiser, Matuschek, 2001: Gerhard Kaiser, Stefan Matuschek (Hrsg.), *Begründungen und Funktionen des Kanons. Beiträge aus der Literatur und Kunstwissenschaft, Philosophie und Theologie*, Heidelberg, Universitätsverlag „C. Winter”, 2001.
- Kolbas, 2001: E. Dean Kolbas, *Critical Theory and the Literary Canon*, New York – London, Routledge, 2001.
- Kronick, 2001: Joseph Kronick, „Writing American: Between Canon and Literature”, în *The New Centennial Review*, I, nr. 3 / 2001, pp. 37-66.
- Moog-Grünwald, 1997: Maria Moog-Grünwald (Hrsg.), *Kanon und Theorie*, Neue Forum für Allgemeine und Vergleichende Literaturwissenschaft, III, eodem, 2001.
- Nemoianu, Royal, 1991: Virgil Nemoianu, Robert Royal (eds.), *The Hospitable Canon. Essays on Literary, Play, Scholarly Choice, and Popular Pressures*, Philadelphia – Amsterdam, „John Benjamins” Publ. Comp., 1991.
- Nicolae, 2008: Cosana Nicolae, *Canon. Canonic. Mutății valorice în literatura americană contemporană*, București, Univers Enciclopedic, 2008.